

TURDA.

DEZVOLTAREA URBANISTICĂ A UNUI CENTRU MINIER PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Spre deosebire de centrele meșteșugărești din Transilvania, cele miniere au ajuns relativ de timpuriu să fie considerate orașe, dar numai unele din ele au putut să-și mențină ulterior, cel puțin parțial, poziția dobândită în ierarhia localităților. Turda fiind unul din aceste centre, analiza evoluției sale este relevantă pentru cunoașterea dezvoltării urbanistice a orașelor și lămurirea unor probleme ale istoriei Transilvaniei. În cadrul studiului de față cercetarea urmează a se efectua din optica arhitectului, pe baza rezultatelor lucrărilor publicate, a informațiilor documentare existente și a specificului parcelării (fig. 1)¹.

Localitatea are o istorie de aproape două milenii. Pe locul ei s-a găsit mai întâi o așezare dacică cu caracter rural-agricol, considerată de Ptolemeu ca una „dintre cele mai de seamă”. După cucerirea romană și mai ales după așezarea aici, în anii 166—167, a legiunii a V-a Macedonica, Potaissa s-a dezvoltat repede, fiind ridicată de Septimiu Sever la rangul de „municipiu” și ulterior la cel de „colonie”. Castrul dreptunghiular al legiunii s-a găsit pe Dealul Cetății, la sud-vest de orașul actual, iar cartierele civile, mai numeroase datorită apariției canabelor, au fost situate spre vest, nord și est de castru, adică pe teritoriul actualei localități, al salinelor și în alte locuri. Dispersarea lor pe o suprafață de teren foarte mare dovedește că între zonele construite se intercalau suprafețe libere. Astfel, spre deosebire de castrul prevăzut cu fortificații ample, orașul nu a putut fi înconjurat cu întărituri, care, prin existența lor la începutul evului mediu, să fi influențat planimetria lui actuală. Rețeaua stradală, probabil relativ regulată, adaptată însă și particularităților terenului², cît și numeroasele edificii importante (ca temple, băi etc.), care au conferit localității un aspect urban, au dispărut³.

Degradarea lor s-a produs relativ repede datorită concepției popoarelor migratoare, după care orașele constituiau un cadru nevrednic pentru viața unor oameni liberi⁴. Potaissa fiind situată într-un punct important al rețelei de drumuri romane, în anumite privințe favorabil continuității de locuire⁵, iar salinele păstrîndu-și o anumită importanță și după retragerea aureliană⁶, cu toate vicisitudinile

¹ Pentru metodologie vezi: P. Niedermaier, *Dorfkerne auf dem Gebiet der Sieben Stühle in Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, nr. 16/1, 1973, p. 40; idem, *Dezvoltarea centrelor istorice ale orașelor medievale din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, teză de doctorat — Institutul de Arhitectură București, p. 7—20.

² E. Egli, *Geschichte des Städtebaues*, vol. I, Zürich—Stuttgart, 1959, p. 274—359.

³ Datele sînt preluate din D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 209—217.

⁴ E. Egli, *op. cit.*, vol. II, Zürich—Stuttgart, 1962, p. 14—15.

⁵ K. Junghans, *Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus*, Berlin, 1959, p. 14; W. Radig, *Die Siedlungstypen in Deutschland und ihre frühgeschichtlichen Wurzeln*, Berlin, 1955, p. 54.

⁶ C. Mureșan, *Monumente istorice din Turda*, București, 1968, p. 9; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 132.

vremurilor a existat viață pe teritoriul urbei și în perioada migrației popoarelor⁷. Datorită numărului redus de locuitori, firesc în situația descreșterii permanente a populației în toată Europa pînă în secolul al VI-lea⁸, vatra veche a orașului a fost mult prea mare. Lipsa unei conduceri administrative care să fi organizat restringerea vetrei locuite la o anumită zonă a urbei romane și noua formă de așezare neregulată și descori afinată, ce a găsit răspîndire mai ales datorită popoarelor migratoare⁹, vor fi determinat în continuare o poziție dispersată a gospodăriilor¹⁰, poate cu anumite concentrări în zone restrînse¹¹. Între locuințele noi, executate mai ales din lemn și pămînt¹², s-au format probabil poteci¹³, al căror traseu s-a schimbat odată cu apariția, dispariția ori mutarea unora dintre case sau bordeie. În schimb zonele nelocuite dintre ele s-au transformat treptat în pășuni și ogoare¹⁴.

Nu este doar o întîmplare că primul document medieval privind Transilvania se referă la Turda: în anul 1075 mănăstirea Sf. Benedict din Cehoslovacia primește „la cetatea ce se cheamă Turda [...] vama ocnelor de sare în locul ce se cheamă în ungurește Aranás, iar în latinește Aureus”¹⁵. După unii, cetatea s-a găsit la 12 km de orașul actual, lîngă satul Moldovenești¹⁶; spre deosebire de cetățile situate mai aproape de oraș, pentru fortificația de acolo este atestată denumirea „Turdawar”¹⁷. Cetatea, formată mai întîi dintr-un val de pămînt, iar din secolul al XII-lea dintr-o incintă zidită, a fost utilizată pînă la invazia mongolă și, dacă identificarea corespunde realității, ea a format centrul militar și politic în jurul căruia s-a încheiat comitatul Turda¹⁸. Dar, datorită distanței relativ mari de viitorul oraș, existența ei a contribuit doar în mod indirect la dezvoltarea lui.

Documentul de la 1075, din care rezultă exploatarea sării¹⁹, dovedește implicit și existența unei așezări. Un alt reper pentru locuirea timpurie a teritoriului orașului îl constituie o monedă bavareză găsită aici; ea a fost bătută între anii 938—947 și adusă la Turda mai probabil la începutul sau în cursul secolului al

⁷ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 8.

⁸ W. Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1967, p. 12—13.

⁹ E. Egli, *op. cit.*, vol. II, p. 15; H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Graz—Köln, 1965, p. 3.

¹⁰ Vezi și K. Junghans, *op. cit.*, p. 12.

¹¹ Referitor la importanța acestel forme de așezare în perioada de trecere la feudalism vezi: R. Vuia, *Studii de etnografie și folclor*, Cluj, 1975, p. 345—360. Vezi și W. Radig, *op. cit.*, p. 55—64 și 74—80.

¹² K. Junghans, *op. cit.*, p. 18; vezi și Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 10, 14 și 37—38.

¹³ Pentru începutul timpurii al acestui proces vezi K. Junghans, *op. cit.*, p. 11—12.

¹⁴ Pentru procesul similar, chiar în cadrul zonelor înconjurte de ziduri, vezi H. Planitz, *op. cit.*, p. 30.

¹⁵ *Documente privind istoria României* (de acum înainte: *DIR*), seria C, secolele XI—XIII, vol. I, București, 1951, p. 1.

¹⁶ K. Horedt, *op. cit.*, p. 133—137; vezi și B. Orbán, *A Székelyföld leírása*, vol. V, Pesta, 1871, p. 174; idem, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 92—101. O opinie diferită vezi: Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 148.

¹⁷ Vezi și G. Entz, *Die Baukunst Transsilvaniens im 11.—13. Jahrhundert*, în *Acta Historiae Artium*, tom. XIV/3—4, 1968, p. 172.

¹⁸ K. Horedt, *op. cit.*, p. 132—145.

¹⁹ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 10.

XI-lea²⁰. După cum se poate deduce din populația ulterioară și ritmul general al creșterii numărului de locuitori transilvăneni, au existat pe atunci foarte puține familii. Acestea au ocupat probabil una sau două zone cu loturi mici, aproape pătrate, și eventual case amplasate izolat, însă la distanțe mici între ele²¹, purtând poate deja denumirea orașului actual²². Localizarea așezării — sau a așezărilor — medievale timpurii nu se poate face însă cu deplină siguranță.

În planimetria localității s-au păstrat doar în colțul de sud-est al vetrei câteva parcele de genul celor amintite. Ele se găsesc pe ambele părți ale pârului Racoș, la o distanță mică de vechile saline. Populația Turzii fiind formată de timpuriu îndeosebi din mineri, poziția este — din acest punct de vedere — plauzibilă. Majoritatea parcelelor sînt situate însă pe un teren cu o pantă sensibilă (în dreptul intersecției străzilor Gh. Lazăr — Gh. Șincai și I. Creangă), deci mai puțin favorabil construirii, astfel încît rămîne incertă vechimea lor. Același lucru este valabil și pentru restul parcelelor similare; situate în interiorul unui perimetru bine încheiat (în zona străzii A. Vlaicu), este posibil ca ele să fi rezultat din dezmembrarea tîrzie a unui teren mai mare.

S-a presupus existența unei așezări timpurii în interiorul castrului roman²³, denumit în documentele medievale „Cetatea Saxonya”²⁴. În secolele XI—XII fortificațiile vechi trebuie să se fi găsit încă într-o situație relativ bună (două porți au existat pînă în secolul XVII, respectiv XIX)²⁵ și în consecință erau apte pentru a proteja o localitate, cel puțin de animale sălbatice și răufăcători. Vechile întărituri nici nu mai erau ocolite, ca în perioada migrațiilor²⁶, dar întrucît castrul era situat la distanță relativ mare de saline, iar populația localității timpurii formată, probabil, îndeosebi din mineri, situarea aici a unei așezări nu este totuși sigură.

Mărimea ulterioară a Turzii și ritmul general de creștere al populației din viitoare orașe transilvănene²⁷ permit presupunerea că pînă spre anul 1200 numărul familiilor s-a înmulțit, apărînd deci parcele noi.

Nu se poate urmări modul dezvoltării pe mai departe a unor eventuale așezări timpurii, situate în zona intersecției străzilor Gh. Lazăr, Gh. Șincai și I. Creangă sau în vechiul castru. În schimb, avem unele informații despre Satul Bisericii (Egyházfalva), în perimetrul căruia s-au găsit eventualele parcele timpurii din zona str. A. Vlaicu: în anul 1176 se confirmă hotărnicirea dintre acest sat și satul

²⁰ H. Czoppelt, *Eine bairische Münze aus Thorenburg*, în *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*, an. IV, 1974, p. 78—79. K. Horedt (*Salz und Siedler*, în *Karpatenrundschaue*, an. VIII, nr. 12/21 III 1975) presupune că moneda ar fi fost adusă de „oaspeți”. Pentru posibilitatea unei interpretări contrare vezi: E. Fügedi, *Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland*, în *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, red. W. Schlesinger, Sigmaringen, 1974, p. 473—474.

²¹ Pentru tipul de așezare vezi: P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea pînă în secolul al XIV-lea*, în *Studii de istorie a naționalității germane și a înfrățirii ei cu națiunea română*, vol. I, red. C. Gollner, București, 1976, p. 119—120.

²² Pentru denumire vezi B. Orbán, *Torda...*, p. 88—89, vezi și p. 102; C. Mureșan, *op. cit.*, p. 10.

²³ B. Orbán, *Torda...*, p. 101; R. Schuller, *Um den Ursprung Klausenburgs*, în *KVSL*, vol. I, 1927, p. 39—40.

²⁴ B. Orbán, *Torda...*, p. 101; vezi și G. Entz, *op. cit.*, p. 172.

²⁵ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 8.

²⁶ Cf. K. Junghans, *op. cit.*, p. 9—39.

²⁷ P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică ...*, p. 116—117.

Sf. Nicolae (Szentmiklos)²⁸. Documentul este îndoielnic²⁹, dar din anii 1202—1203 există deja o a doua confirmare a existenței satelor Sf. Nicolae și Satul Bisericii³⁰. Localitatea, situată pe malul de nord al Arieșului, era pe atunci o proprietate a prepoziturii din Arad³¹. În funcție de o informație din 1230³² se poate presupune, în plus, apariția aici, pînă spre anul 1200, a unui prim rînd de parcele alăturate, situate chiar în viitorul centru (adică în dreptul pieții Steluței; fig. 2).

Cea de a doua localitate amintită în 1176, Sf. Nicolae, încorporată mai târziu orașului, ca și Satul Bisericii, a fost situată tot pe malul de nord al Arieșului (aproximativ în zonă str. E. Varga). După unii, aceasta a avut o vechime deosebită³³, dar concret se știe numai de existența unei capele, situată chiar la hotarul așezării³⁴.

Importanța cartierului Turda Veche în prima jumătate a secolului al XIII-lea și caracterul neunitar al parcelării lui (care dovedește o realizare în etape succesive) arată că în veacul al XII-lea exista și o zonă parcelată în mijlocul acestuia. După poziția centrală, mărimea parcelor și regularitatea lor inițială³⁵, șirul cel mai vechi de loturi de aci se găsește spre est de artera principală (Pța Republicii — str. A. Iancu). Aceleași criterii — adică situarea centrală, în dreptul bisericii catolice³⁶ și dimensiunile neobișnuit de mari ale loturilor³⁷ — arată că în șirul respectiv un grup de opt parcele aparține unei etape inițiale. Restul loturilor cvartalului respectiv (situat între străzile Castanelor, Axente Sever, Șuluțiu și piața Republicii) formînd împreună cu primele o unitate planimetric bine încheată, au apărut fie odată cu ele, fie imediat ulterior. Ca în alte cazuri, existînd deja un cimitir în dreptul nucleului, pe amplasamentul viitoarei biserici parohiale, este probabil că la următoarea extindere — tot înainte de anul 1200 — s-a urmărit amenajarea loturilor la o distanță cît mai mică de acest loc important; ele s-au realizat deci la nord de primele parcele mari, tot în dreptul arterei principale (str. A. Iancu; fig. 2).

Spre sfîrșitul secolului al XII-lea această așezare, de acum relativ încheată, a fost formată de un singur șir de parcele lung de vreo 400—500 m. Între acesta și pîrîul Racoș s-a găsit o pajiște intravilană cu o lățime de aproximativ 50—100 m. Cimitirul din mijlocul pajiștii, avînd probabil și o capelă, a format elementul central, dominant al ansamblului urbanistic.

Mai clar se poate surprinde evoluția Turzii în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Exploatarea tot mai intensă a salinelor situate spre est de Turda Veche și Satul Bisericii (vezi și fig. 7)³⁸ a determinat o creștere a importanței localității.

²⁸ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, Viena, 1857 p. 1—3.

²⁹ *DIR.*, C, sec. XI—XIII, vol. I, p. 349.

³⁰ G. Entz, *op. cit.*, p. 172.

³¹ Vezi și B. Orbán, *Torda...*, p. 106.

³² G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 2.

³³ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 13.

³⁴ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 2.

³⁵ Pentru importanța acestor elemente în stabilirea vechimii parcelor vezi P. Niedermaier, *Dorfkerne*, p. 40; idem, *Dezvoltarea centrelor istorice...*

³⁶ Se poate presupune — ca în alte cazuri — ridicarea bisericii actuale pe locul uneia mai veche și a acesteia în cimitirul așezării (vezi și P. Niedermaier, *Dezvoltarea centrelor istorice...*, p. 48).

³⁷ Suprafața inițial mare a parcelor respective este dovedită și de forma cvartalului situat în spatele lor.

³⁸ Vezi *DIR.*, C, sec. XIV, vol. II, p. 62; *Josefinische Landesaufnahme*, Arhiva de război — Viena, B IX a 715, foaia 110.

Înainte sau după mijlocul veacului, o parte din locuitorii ei, așa-ziiși „oaspeți”, au primit o serie de privilegii³⁹, iar în anul 1230 așezarea principală a fost amin-tită, prima din Transilvania, cu titlul de „oraș”⁴⁰.

Parcelările din etapele anterioare fiind făcute în așa fel, încît să permită o extindere convenabilă pe mai departe, rezultă că Turda Veche a cunoscut o dez-voltare similară celei dinaintea anului 1200. Mai întîi s-a continuat extinderea spre nord, respectiv închegarea cvartalului de aci, parcelarea ajungînd pînă în dreptul unei străzi transversale (str. Dealului), iar ulterior s-a amenajat un cvartal spre sud de cele două existente (cuprins între piața Republicii și străzile Șuluțiu, Gh. Lazăr și Micșunelelor; fig. 3).

Parcelarea avînd la capătul de nord colțul din spate teșit, iar la capătul de sud rotunjit, rezultă că ea a fost înconjurată de elemente de delimitare generală, executate cu mai multă grijă ca în etapele precedente de evoluție. Aceste ele-mente au urmărit în parte limitele loturilor și în parte albia pîrfului Racoș. În consecință au cuprins și pe mai departe o pajiște intravilană lată. Șirul format mai ales din case construite deasupra solului — și deci arhitectonic relevante — a avut de acum o lungime de 680 m. În fața mijlocului șirului, pe locul cimitirului, se începuse probabil construirea bisericii romanice parohiale⁴¹ și edificiul ei a structurat spațiul în așa fel, încît lungimea ansamblului nu apărea supărătoare.

Bine informați sîntem și despre evoluția așezării adiacente, Satul Bisericii. Într-un registru din anul 1230, cuprinzînd proprietățile care țineau din vechime de prepozitura Aradului, se specifică: „De asemenea în afara orașului Turda în suburbie este un sat [vicus] sau o stradă lungă împreună cu Biserica sfîntului duh, fondată acolo”⁴². În funcție de această specificare se poate presupune apariția și a celui de al doilea front al ansamblului urbanistic de aici (piața Steluței — fost Tîrgul Fînelui; fig. 3) precum și a bisericii din centrul lui⁴³. Așezarea, situată în-tr-un loc deosebit de adăpostit, a fost înconjurată desigur și ea de elemente simple de întărire, oferind un aspect deosebit de închegat.

Satul Sf. Nicolae a crescut probabil în același ritm ca și celelalte așezări. Vatra lui fiind însă abandonată mai tîrziu⁴⁴, nu este posibilă urmărirea evoluției urbanistice a acestuia. Doar un element se poate deduce dintr-un document: în anul 1291 se afirmă că „oaspeții” din Turda își păstrau privilegiile lor de dinaintea unei invazii tătare într-o cetate a banului Mikud⁴⁵; întrucît este greu de pre-supus ca privilegiile să se fi ținut într-o cetate situată la zeci de kilometri, iar satul Sf. Nicolae fiind pînă în 1288 o proprietate a banului Mikud⁴⁶, rezultă exis-

³⁹ Pentru data emiterii primelor privilegii vezi *DIR.*, C, sec. XIII, vol. II, p. 376. Nu este sigur dacă privilegiul vechi a fost distrus la prima sau a doua invazie tătară. Cf. și B. Orbán, *Torda...*, p. 103. Dintr-o etapă mai tîrzie știm că privilegiile locuitorilor din Turda au fost valabile și pentru cei din Satul Bisericii (vezi: *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, 1970, p. 24).

⁴⁰ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. XXX.

⁴¹ Vezi și G. Treiber, *Thorenburg (Turda, Torda)*, în *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, an LX, 1937, p. 300.

⁴² G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 2.

⁴³ Pentru conturarea lui în structura planimetrică a orașului vezi G. Treiber, *op. cit.*, p. 300.

⁴⁴ B. Orbán, *Torda...*, p. 109—110.

⁴⁵ *DIR.*, C, sec. XIII, vol. II, p. 376.

⁴⁶ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 142—145 și 173—174.

tență probabilă, aici, a unei cetăți mici⁴⁷, care era totuși cea mai puternică fortificație din raza Turzii.

Cetatea amintită a fost devastată la una din cele două invazii tătare⁴⁸; de asemenea se presupune că și Cetatea Turda, sediul comitatului cu același nume, a fost distrusă la mijlocul secolului al XIII-lea⁴⁹. Deși nu avem știri documentare referitoare la afectarea orașului propriu-zis⁵⁰, se poate să fi fost pustite totuși și așezările din raza lui. Dar numărul locuitorilor acestora nu a fost afectat decât relativ puțin; prin desființarea unor sate din apropierea orașului și mutarea locuitorilor acestora la Turda⁵¹ s-au compensat în mare pierderile suferite. Faptul rezultă din însuși numărul mare de familii (calculat în funcție de ritmul general de creștere al localităților transilvănene⁵² și situația din 1332—1335): în Turda Veche și așezările adiacente acesta a crescut între 1242 și 1300 de la vreo 70—80 la 170—220, iar în Turda Nouă de la vreo 20 la aproximativ 40.

Paralel cu sporirea numărului de locuitori a crescut și importanța economică a Turzii. Spre nord de salinele vechi s-au deschis altele noi⁵³, exploatarea folosindu-se acum în paralel. S-a dezvoltat agricultura, practică de acum pe un hotar mărit⁵⁴. Se poate constata și o intensificare a comerțului: la reînnoirea privilegiilor în anul 1291, „oaspeților” li s-au acordat scutiri de vamă și dreptul de a ține târg săptămânal, scutit de vamă⁵⁵.

Privilegiile prevăd totodată dreptul de a-și alege singur judele și de a apela direct la rege. Acest drept de autoadministrare a însemnat un nou pas pe drumul transformării Turzii medievale într-un „oraș liber”⁵⁶; de altfel, în anul 1297 s-a întrebuintat termenul „orașul Turda” și într-un document emis de cancelaria voievodală⁵⁷.

În paralel a avut loc o creștere a importanței politice și ecleziastice a localității. După invazia mongolă nu s-a refăcut Cetatea Turda, iar comitatul, atestat documentar în anul 1256⁵⁸, și-a mutat cel târziu în 1289 sediul în oraș⁵⁹ sau în imediata lui apropiere. Tot în vecinătatea urbei, pe cîmpia dinspre sud de Arieș, lângă satul Oprișani, s-a ținut în 1288 prima dietă atestată documentar⁶⁰, și de

⁴⁷ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 13.

⁴⁸ *Idem*, p. 173—174.

⁴⁹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 135—143.

⁵⁰ Identificîndu-se „Frata” din *Carmen miserabile* cu un sat din Cîmpia Transilvaniei, situat la nord-est de Turda, s-a dedus din descrierea lui Rogerius că zona dintre Alba-Iulia și acea localitate — adică implicit Turda — ar fi fost total distrusă (B. Orbán, *Torda* ..., p. 103). După cum a dovedit însă E. Wagner (*Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Köln—Wien, 1976, p. 22—23), denumirea „Frata” s-a folosit pentru satul Cricău de lângă Alba-Iulia.

⁵¹ B. Orbán, *Torda* ..., p. 104.

⁵² Vezi P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică* ..., p. 116—117; *idem*, *Dezvoltarea centrelor istorice* ..., p. 16—20 și 35—36.

⁵³ Vezi *Josefinische Landesaufnahme*, foaia 110.

⁵⁴ *DIR.*, C, sec. XIII, vol. II, p. 376—377.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 12.

⁵⁷ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 199.

⁵⁸ *Idem*, p. 71.

⁵⁹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 134—136. Vezi și Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 171.

⁶⁰ G. D. Teutsch, F. Firnhaber, *op. cit.*, p. 144—145.

atunci înainte voievozii Transilvaniei au convocat mereu asemenea diete aici⁶¹. În sfârșit, pe plan ecleziastic se amintește în 1274 pentru prima dată arhidiaconul de Turda — decanul bisericii din Alba Iulia⁶².

Importanța salinelor a determinat încercări din diferite părți de a obține anumite drepturi și posesiuni la Turda. Pe lângă obștea liberă și proprietatea prepoziturii din Arad, s-au dat astfel în 1271 și 1276 anumite drepturi episcopiei din Alba Iulia⁶³, iar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea s-a înființat la Turda un așezământ al ordinului militaro-călugăresc al ioaniților. Începând cu anul 1274 în documente se amintește „Casa Cruciaților din Turda” (domus Cruciferorum de Thurda) și „Satul Cruciaților din Turda” sau „din apropierea orașului Turda” (villa Cruciferorum de Torda, villa Cruciferorum prope Tordensem civitatem)⁶⁴. În multe lucrări, așezământul a fost localizat spre sud de râul Arieș, la Oprișani, fără ca să existe — după cîte știm — o dovadă concretă în acest sens⁶⁵. În schimb, dintr-un document redactat în 1323⁶⁶ rezultă că terenul din posesia cruciaților se găsea lângă Satul Bisericii, spre nord de acesta, în apropierea Celății Saxonya, adică departe de Oprișani. În funcție de topografia locului, pentru Satul Cruciaților nu vine în considerație decît terenul plan din dreapta pîrfului Racoș. Partea de aici a orașului actual, atribuită parțial și conform tradiției locale „călugărilor roșii”, constituie planimetric o zonă distinctă a localității, poziția ei urbanistică nu o continuă pe aceea a așezării mai vechi din stînga pîrfului, în „apropierea” căreia se găsea. După limitele aproximative ale posesiunii, nucleul satului va fi fost un grup cuprinzînd vreo zece parcele, situat (lîngă intersecția străzilor Dr. I. Rațiu și T. Aman) spre vest de drumul important de aici — existent probabil încă dintr-o perioadă anterioară. Loturile ulterioare ale localității au fost situate desigur pe același șir, amenajîndu-se aici, înaintea anului 1300, încă vreo 10 curți. Cît privește Casa Cruciaților, despre care nu s-a afirmat niciodată că s-ar găsi în Satul Cruciaților sau „în apropierea orașului Turda”, protocoalele bisericii reformate conțin indicații conform cărora s-ar fi găsit tocmai pe locul acestei biserici⁶⁷. Trei elemente pledează în favoarea acestei afirmații, permițîndu-ne să o acceptăm:

— Existența în dreptul „Pieții Tîrgului” (piața Republicii) a două biserici mari, situate la distanță mică una de alta, nu poate fi explicată decît prin faptul că uneia din ele i-a premers un așezământ monastic important.

— Situarea amplasamentului pe locul fostei pajiști, care, după cum vom vedea, a fost parcelată curînd după mijlocul secolului al XIII-lea, adică tocmai în perioada stabilirii cruciaților la Turda. Aceasta a avut loc probabil între anul 1247 cînd, odată cu atribuirea Banatului de Severin, li se acordă cavalerilor ioaniți

⁶¹ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 12—13. Vezi și F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Sibiu, 1892, p. 361 și 363.

⁶² *Idem*, p. 124.

⁶³ *DIR.*, C, sec. XIII, vol. II, p. 142 și 183.

⁶⁴ F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, vol. I, p. 12, 124, 129, 158 și 205.

⁶⁵ *Idem*, p. 158, 205, 361 și 363; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiah korában*, vol. V, Budapesta, 1913, p. 683 și 714; C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, p. 17. Redactarea în „Satul Cruciaților” a unor documente referitoare la diete ținute pe cîmpia de lîngă Oprișani nu constituie o dovadă a identității celor două așezări.

⁶⁶ *DIR.*, C, sec. XIV, vol. II, p. 61—62. Vezi de asemenea B. Orbán, *Torda ...*, p. 341.

⁶⁷ B. Orbán, *Torda ...*, p. 340; vezi și p. 341.

dreptul de a exploata sare în Transilvania⁶⁸, și 1274, data atestării așezământului din Turda.

— Poziția ideală a amplasamentului; el se găsește la mai puțin de 200 m distanță de Satul Cruciaților, dar în zona întărită a „orașului”.

S-a amintit deja specificul dezvoltării în continuare a localității Turda Veche: întrucât șirul de parcele existent a avut o lungime foarte mare, care, pe cât posibil, nu trebuia să fie depășită⁶⁹, după mijlocul secolului al XIII-lea s-au grupat noile loturi într-un al doilea rând de parcele, situat în fața primului, pe fosta pajiște intravilană (fig. 4). Conform uzanțelor contemporane, spre sud de biserica parohială s-a păstrat o distanță ceva mai mare între cele două fronturi, realizându-se astfel o „stradă-tîrg” mai lată la un capăt (pța Republicii). Așezarea, înconjurată și pe mai departe de întăriturile apărute deja într-o perioadă anterioară, a oferit astfel o imagine deosebit de închegată.

La Satul Bisericii s-au făcut ultimele completări la cel de al doilea front al ansamblului deja existent (în dreptul pieții Steluței și al străzii Libertății) și ulterior s-au amplasat noile gospodării de-a lungul drumului important din partea dreaptă a pîrului Racoș, în vecinătatea Satului Cruciaților, și continuînd structura parcellară a acestuia (fig. 4).

Încă înainte de mijlocul secolului al XIII-lea așezările adiacente Turda Veche și Satul Bisericii, prin mărirea lor, au ajuns aproape să se unească. În preajma anului 1300, prin amplasarea Casei Cruciaților în Turda Veche și extinderea Satului Bisericii lîngă Satul Cruciaților, devine evidentă tendința conștientă a îmbinării celor trei așezări într-o compoziție urbanistică unică. Zona, construită în parte cu locuințe și alte construcții supratereștre și în parte cu bordeie sau semi-bordeie⁷⁰, dominată de cel puțin trei edificii de cult, amplasate la distanțe aproximativ egale între ele, era de acum relativ unitară, existînd totuși suprafețe libere ce se intercalau între diferitele grupări de parcele.

Concomitent au existat însă și alte localități, ceva mai îndepărtate, care au rămas și în continuare complet izolate; este cazul satului Sf. Nicolae și al satului Udvoinicilor⁷¹.

O astfel de așezare izolată s-a înființat chiar și atunci, curînd după invazia mongolă. Deschizîndu-se salinile noi la nord de cele vechi, s-a realizat totodată un cartier de mineri, denumit Turda Nouă. Nucleul acestuia a fost format din 20 de loturi și alte 20 de gospodării s-au mai realizat pînă la sfîrșitul veacului. Ele au fost grupate pe două șiruri dispuse aproximativ perpendicular unul pe altul (aferente străzilor I. Cuza și Velicov), în spațiul dintre ele găsindu-se cimitirul cu o capelă.

Comparînd importanța Turzii cu aceea a altor centre transilvănene, este cert că încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea a început perioada de maximă înflorire a orașului și această etapă a continuat în prima jumătate a veacului următor.

⁶⁸ DIR., C, sec. XI, XII, XIII, vol. I, p. 330.

⁶⁹ P. Niedermaier, *Dorfkerne* ..., p. 56; idem, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică* ..., p. 145 și 148.

⁷⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 397; pentru existența lor într-o etapă mult mai tîrzie vezi Gh. Anghel, *O locuință în secolul al XVII-lea descoperită la Alba-Iulia*, în *Apulum*, vol. VI, 1967, p. 361—363; P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică* ..., p. 170—172.

⁷¹ DIR., C, sec. XIV, vol. II, p. 62.

Baza economică a dezvoltării în continuare a localității a format-o și pe mai departe mineritul, agricultura și comerțul (cel puțin dintr-o perioadă mai târzie știm de trei târguri anuale ce se țineau la Turda Veche și două la Turda Nouă⁷².

Ca și în cazul altor localități, populația diferitelor așezări a crescut și acum mai departe, ajungând foarte mare. Valorile plăților efectuate în anii 1332—1336 ca dijmă papală suplimentară constituie un reper concret pentru estimarea numărului de familii. Parohia din Turda Veche (de care țineau eventual și bisericile mai mici și capelele din restul zonei de sud a orașului actual) a plătit aproximativ 67 de groși anual, iar parohia din Turda Nouă 20 de groși anual⁷³. În funcție de darea pe fum efectuată de localități cu mărime asemănătoare din decanatul Orăștiei și darea medie pe fum din decanatul Sebeșului⁷⁴, rezultă că orașul Turda Veche cu așezările adiacente a fost locuit de 270—390, iar Turda Nouă de 62—80 de familii. Din aceste valori și ritmul mediu de creștere al populației⁷⁵ rezultă nu numai evoluția demografică anterioară — deja amintită —, dar și creșterea pe mai departe a localității: înaintea „Morții negre”, în anul 1347, cele două parohii au cuprins 340—470, respectiv 76—97 de familii.

Din aceste cifre și situația topografică din jurul anului 1300 rezultă foarte limpede evoluția urbanistică a orașului în prima jumătate a secolului al XIV-lea (fig. 5). La Turda Veche s-au amenajat mai întâi parcelele situate în spatele celor existente, pe partea de est, sub vechile saline (în dreptul străzilor A. Sever, Gh. Lazăr și Gelu). Ulterior s-a trecut la ocuparea unor locuri libere pe partea dreaptă a pârului Racoș, între acesta și canalul morii (care începea cândva lângă str. Albinei și continua de-a lungul străzilor Dr. I. Rațiu și Mircea cel Bătrîn). Satul Cruciaților s-a extins tot prin prelungirea șirului existent (situat între străzile Dr. I. Rațiu și Oltului), iar Satul Bisericii s-a amplificat și el mai întâi prin amenajarea unor loturi pe același șir și ulterior prin ocuparea locurilor libere între acesta și vatra mai veche (din dreptul pieții Steluței). Prin efectuarea parcelărilor noi localitatea a primit în ansamblul ei un contur foarte închegat (marcat de străzile Oltului, Războieni, Abatorului, A. Vlaicu, Gh. Șincai, Barbu Lăutaru, Dealului, pârul Racoș și o parte a străzii Bicazului).

În interiorul acestui perimetru nu au mai existat spații libere, decât afe-rente străzilor și piețelor. Structura urbanistică a orașului a rămas foarte clară: există trei străzi longitudinale, cu trasee relativ regulate, dintre care cea mediană are o lățime mult mai mare ca celelalte, supralărgirea ei formând două străzi de târg. Dintre ulițele care constituie legătura transversală între arterele longitudinale, numai o parte, de-a lungul cărora inițial nu erau înșiruite curți, au trasee relativ drepte. Celelalte, apărute spre mijlocul secolului al XIV-lea în zona pârului Racoș, datorită adaptării parcursului lor la condițiile topografice existente și ca urmare a necesității de a deschide accese optime în zonele care mai puteau fi parcelate, au primit trasee mult mai neregulate. Deși erau delimitate de la început de fronturi construite, sinuozitatea lor le califică ca elemente secundare ale rețelei stradale. La fel ca în rețeaua stradală, s-a reflectat compoziția orașului și în silueta lui. Cele trei construcții dominante — biserica parohială din Turda

⁷² B. Orbán, *Torda...*, p. 164.

⁷³ *DIR.*, C, sec. XIV, vol. III, p. 122, 142, 160, 175, 191 și 208.

⁷⁴ Compară F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, vol. I, p. 464 cu *DIR.*, C, sec. XIV, vol. III, p. 127—128, 138—139, 161, 179—180, 188 și 213. Vezi de asemenea P. Niedermaler, *Dezvoltarea centrelor istorice...*, p. 35—36 cu bibliografie.

⁷⁵ Idem, *Dezvoltarea urbanistică...*, p. 116.

Veche, Casa Cruciaților și edificiul de cult din Satul Bisericii — se înșiruiau de-a lungul arterei mediane largi, punînd-o și mai mult în valoare. Existau însă și alte construcții importante care înviorau silueta generală; se știe de o mănăstire Augustină⁷⁶, de o mănăstire de călugărițe⁷⁷ și de vreo cinci biserici mici sau capelle⁷⁸. Dar în afara edificiilor de cult și a clădirilor monastice nu existau nici acum construcții zidite. Locuințele au fost din lemn și pămînt, în parte supra-terestre și în parte bordeie sau semibordeie. De asemenea, fortificațiile, pe care le putem presupune în jurul întregii localități, precum și în jurul principalelor biserici, au fost executate din același material puțin durabil.

Ceva mai modestă a fost evoluția cartierului Turda Nouă. Aici au apărut mai întîi parcelele situate spre vest și ulterior spre sud de biserică (în dreptul pieții Velicov și a străzilor N. Iorga și A. Mureșanu), prelungindu-se în continuare cele două șiruri spre sud, adică spre Turda Veche (fig. 5).

Prin realizarea fronturilor noi s-a delimitat în prima jumătate a secolului al XIV-lea o mare piață (cuprinsă între străzile Velicov, A. I. Cuza și A. Mureșanu; azi este parțial parcelată). Aceasta a avut dimensiunile de cca 230/240 m și o formă de paralelogram. Ea a rezultat în bună parte din particularitățile situației topografice, dar în funcție de aceasta a fost preferată uneia aproximativ pătrată, care s-ar fi putut realiza. De altfel, specificul spațiului era determinat de existența în interiorul lui a bisericii, cu întăriturile ce o înconjurau. Amplasamentul edificiului de cult nu s-a găsit chiar în centrul pieții, ci puțin excentric, mai aproape de unul din colțurile ascuțite ale ansamblului. Prin acesta, restul spațiului a apărut mult mai închegat, și în natură probabil nu s-a sesizat neregularitatea lui pronunțată.

Foarte probabil, „Moartea neagră” a afectat și acest oraș la fel ca pe celelalte. În consecință se poate presupune că în a doua jumătate a secolului al XIV-lea centrul nu s-a dezvoltat dincolo de limitele atinse în anul 1347. Dar întrucît activitatea unei bune părți a locuitorilor o constituia mineritul și ocupațiile legate de el (cărăușia, construcția luntrelor etc.)⁷⁹, Turda nu a avut de suferit decît indirect în urma crizei agrare. În prima jumătate a secolului al XV-lea a intervenit astfel un spor migratoriu⁸⁰ datorită căruia populația orașului a crescut în mod sesizabil. Nu dispunem de repere directe referitoare la această creștere, în schimb se știe că localitatea avea în 1552, în urma unei noi descreșteri, 750 de porți impozabile⁸¹.

Din jurul anului 1400 și pînă spre anul 1450 au apărut deci o serie de cvartale noi (fig. 6). Urmărindu-se desigur un contur cît mai închegat, la Turda Veche s-a parcelat mai întîi o zonă plană situată spre vest de aceea deja ocupată (între străzile Oltului și Traian). Dar ulterior specificul terenului n-a mai permis o altă extindere spre est, sud sau vest și în consecință localitatea trebuie să fi crescut spre nord, adică spre cartierul Turda Nouă. În zona dintre cele două așezări s-a putut amenaja un număr mai redus de loturi pe partea stîngă a pîrfului Răcoș, în prelungirea vechii străzi principale (str. A. Iancu), și mult mai multe pe partea dreaptă a pîrfului (în dreptul străzii Gh. Barițiu).

⁷⁶ B. Orbán, *Torda...*, p. 106 și 327.

⁷⁷ *Idem*, p. 341.

⁷⁸ *Idem*, p. 267.

⁷⁹ *Vezi și Căldători străini...*, vol. I, București, 1968, p. 269, de asemenea p. 212.

⁸⁰ *Vezi și C. Mureșan, op. cit.*, p. 14.

⁸¹ *Căldători străini...*, vol. II, p. 24.

La Turda Nouă s-au realizat noile parcele mai întii, probabil, în apropierea pieții, adică în partea de nord a așezării (în dreptul străzii S. Bărnăușu). Ulterior s-au completat locurile libere pe partea dinspre Turda Veche⁸² (în zona străzilor A. Mureșanu și N. Iorga), și în sfârșit s-a extins și această localitate dincolo de pîrful Racoș (în dreptul străzii Gh. Barițiu). Ca o atestare documentară a existenței acestui ultim cartier se poate considera afirmația din anul 1503 că „rîul Racoș curge prin mijlocul tîrgului Turda Nouă”⁸³.

În urma acestor extinderi, vatra orașului ocupase o suprafață mare, pe care, făcînd abstracție de zone neînsemnate, urma s-o depășească de-abia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (vezi și fig. 7). În unele cartiere s-a început poate și o îndesire a structurii parcelare; s-au realizat eventual curți noi prin dezmembrarea porțiunilor posterioare ale parcelelor, situate în dreptul unor străzi laterale. Cu toate acestea, densitatea curților din interiorul vetrei localității era foarte redusă și aceasta a făcut imposibilă o fortificare și mai ales o apărare generală a orașului. Lipsa fortificațiilor rezultă din multe descrieri ulterioare: după G. Reichstorffer orașul „nu e înconjurat de ziduri sau întărituri”⁸⁴; G. Gromo îl caracterizează drept „tîrgușor [...] deschis”⁸⁵, iar A. Possevino și C. J. Hiltbrandt arată și ei că Turda „nu este înconjurată de ziduri”⁸⁶. O poartă a orașului amintită în anul 1448⁸⁷ trebuie să fi aparținut deci de o întăritură mai veche, formată probabil dintr-o palisadă și un șanț⁸⁸, ce înconjura o zonă mai restrînsă a localității.

Existau însă și fortificații mai puternice. Într-un document din anul 1441 se vorbește de „cetatea noastră regală Zenthmikloswar”⁸⁹, ceea ce dovedește că cetatea de la Sf. Nicolae, distrusă cu ocazia invaziei mongole, a fost reconstruită ulterior. O altă întăritură relativ puternică a înconjurat biserica reformată din Turda Nouă. Și despre aceasta se spune că este veche⁹⁰, afirmație confirmată de forma inițial ovală a incintei. Nu este însă exclus ca această formă să se datoreze unor întărituri provizorii din jurul unei suprafețe mai mici, deoarece mărimea incintei de mai tîrziu, amplasarea turnurilor în fața zidului și altele pledează pentru executarea fortificațiilor păstrate în prima jumătate a secolului al XV-lea, poate, cum s-a mai afirmat, în timpul regelui Sigismund. Alte întărituri pot să fi existat în jurul edificiului de cult din Satul Bisericii⁹¹ în jurul bisericii parohiale din Turda Veche (actuala biserică catolică) și eventual în jurul mănăstirii mari (actuala biserică reformată).

Concomitent s-au executat unele lucrări la edificiile de cult. Mai importantă a fost reconstruirea în jurul anului 1400 a bisericii mănăstirii, lucrare ce s-a prelungit în prima jumătate a secolului al XV-lea⁹². După Orbán Balázs, un alt șantier s-a deschis în jurul anului 1420 la biserica parohială Sf. Nicolae din

⁸² C. Mureșan, *op. cit.*, p. 13.

⁸³ D. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 685.

⁸⁴ *Călători străini* ..., vol. I, p. 212.

⁸⁵ *Idem*, vol. II, p. 345.

⁸⁶ *Idem*, vol. II, p. 551; vol. V, București, 1973, p. 560.

⁸⁷ B. Orbán, *Torda* ..., p. 105.

⁸⁸ *Idem*, p. 106.

⁸⁹ D. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 684.

⁹⁰ B. Orbán, *Torda* ..., p. 369.

⁹¹ *Idem*, p. 327.

⁹² V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 247; C. Mureșan, *op. cit.*, p. 13 și 20.

Turda Veche, continuarea funcționării lui fiind marcată și prin data 1452 înscrisă pe o cheie de boltă⁹³. În forma lor nouă construcțiile ecleziastice au fost mult mai înalte ca înainte și în consecință edificiile și-au păstrat și în cadrul orașului mult mai extins rolul unor dominante arhitectonice: acest lucru este valabil în-deosebi pentru bisericile parohiale, care au fost completate și cu câte un turn.

Mult mai modeste au fost în schimb celelalte construcții. Practic, întregul fond de locuințe era format și pe mai departe din case de lemn acoperite cu paie și din semibordeie sau bordeie, fapt ce a contribuit la punerea în valoare a construcțiilor publice zidite, mari.

Cu toată importanța lor⁹⁴, ocenele din Turda au decăzut, cel târziu din secolul al XVI-lea. Deja în anul 1528 H. Dernschwam relatează: „Cel ce poate avea de lucru în altă parte nu lucrează bucuros în ocne, și astfel ei [tăietorii de sare] s-au angajat în acest anotimp la seceriș, la strînsul bucatelor sau la cositul finului”⁹⁵. După un sfert de secol, G. Werner constată că „față de mărimea acestui oraș numărul tăietorilor [de sare] este mai mic decât s-ar cuveni, căci pentru amîndouă ocnele acum nu au fost mai mulți tăietori cu chirie decât 24”, iar „dina-fară sînt 7”⁹⁶.

Deși se arată că orașul este „comercial, plin de viață” și „renumit prin tot felul de mărfuri și industrii”⁹⁷, avem totuși foarte puține informații concrete despre activitatea unor meșteșugari. În anul 1469 este amintit „Toma aurarul”⁹⁸, un secol mai târziu (1577) aflăm de breasla blănarilor și cojocarilor, iar în 1592 de croitorii localității⁹⁹; se mai știe că una din străzile longitudinale principale ale orașului se numea strada Cizmarilor¹⁰⁰ (azi str. Dr. I. Rațiu — str. Gh. Barițiu), de asemenea de existența unor hale ale cizmarilor și cojocarilor în apropierea bisericii reformate¹⁰¹. Numărul mic de știri pledează pentru o importanță relativ redusă a meșteșugarilor în viața economică a orașului, fapt confirmat — indirect — prin însemnătatea agriculturii și a creșterii animalelor. Deja G. Reicherstorffer a remarcat: „Locuitorii săi [ai Turzii] sînt foarte bogați în turme, vite de tras și în folosința pășunilor și a ogoarelor, ca să nu mai spun cît e de productivă regiunea în vinul cel mai bun”¹⁰², iar A. Pixner constata spre sfîrșitul veacului următor că cetățenii se ocupau mai mult cu agricultura¹⁰³.

Schimbarea treptată a ocupației locuitorilor explică o scădere a importanței centrului. După G. Werner (1552) „cetățenii se plîng că localitatea a decăzut foarte mult”, iar după G. Gromo (1564) „Turda cea bogată, odinioară un oraș însemnat, [este] acum un tîrgușor mare”¹⁰⁴. Decăderea pare să fi început însă mai înainte. Localitatea, care în 1452 era denumită „oraș”, apare în anul următor doar ca

⁹³ Fișa monumentului istoric, Consiliul popular al județului Cluj.

⁹⁴ Vezi și *Călători străini* ..., vol. I, p. 212; *idem*, vol. V, p. 560.

⁹⁵ *Idem*, vol. I, p. 263.

⁹⁶ *Idem*, vol. II, p. 24.

⁹⁷ *Idem*, vol. II, p. 345; *idem*, vol. I, p. 560.

⁹⁸ D. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 684.

⁹⁹ Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 123 și 161.

¹⁰⁰ B. Orbán, *op. cit.*, p. 318.

¹⁰¹ *Idem*, p. 136.

¹⁰² *Călători străini* ..., vol. I, p. 212.

¹⁰³ C. Petranu, *Die Kunst der Renaissance in Siebenbürgen*, în *Südostdeutsche Forschung*, an. IV, 1939, p. 16.

¹⁰⁴ *Călători străini* ..., vol. II, p. 24 resp. 345.

„tîrg“. Se pare că statutul localității pe atunci încă nu a fost definitiv lămurit, fiindcă în 1467 reapare de două ori ca „oraș“. Situația s-a clarificat însă curînd, și începînd din anul 1469 localitatea nu a mai fost considerată decît „tîrg“¹⁰⁵, ceva mai tîrziu era desemnată ca „tîrg al nobililor“, la fel ca centrele Dej și Aiud¹⁰⁶, care înainte au fost mult mai mici ca Turda.

Descreșterea importanței localității a fost accelerată și de distrugerile diferitelor războaie. Astfel se știe, de exemplu, de patru devastări de către trupele lui Basta, de asemenea de alte două din timpul lui Rákóczi II¹⁰⁷; privind Turda Nouă, se vorbește chiar de o depopulare aproape completă¹⁰⁸. Așezarea aici, în 1619, a unor soldați eliberați din armată și la Turda Veche, în 1665, a unor refugiați din Caransebeș, Lugoj și Oradea¹⁰⁹ a putut contribui cel mult la o redresare a situației demografice.

În funcție de situația generală nu a mai putut fi vorba de o extindere a vetrei existente a localității, doar în cea veche s-au mai făcut schimbări nefnemnate: dezmembrări și comasări izolate. Mai importantă a fost doar unificarea teritoriului localității. Satul Sf. Nicolae, care a fost amintit deja în 1467 ca pustietate¹¹⁰, s-a atașat Turzii în 1469, pentru a-i asigura un acces la râul Arieș¹¹¹. În 1665 tîrgul a fost unificat cu Satul Bisericii, iar în 1666 s-a procedat la unirea, cel puțin parțială, a Turzii Vechi și Noi¹¹².

Cît privește fortificațiile, cele din jurul bisericii parohiale Sf. Nicolae au fost amplificate sau parțial chiar reconstruite¹¹³; neregularitatea incintei exclude însă o refacere totală. Asemenea lucrări radicale au avut loc la biserica mănăstirii. Incinta dreptunghiulară de aici, prevăzută cu șase turnuri, a putut apare cel mai devreme în jurul anului 1500, ea suferind însă o serie de completări și reparații ulterioare¹¹⁴. Au existat astfel mai multe puncte fortificate, care, fiind repartizate pe toată vatra localității, au înlocuit cel puțin parțial o întărire generală a orașului.

Nici în imaginea arhitecturală nu au apărut schimbări radicale. Lucrările la bisericile parohiale din Turda Veche și Turda Nouă au fost terminate în jurul anului 1500¹¹⁵ și în plus a mai apărut încă un așezămînt monastic, al paulinilor¹¹⁶. Prin volumul mai mare al edificiilor de cult, acestea au rămas și în continuare dominante în silueta orașului.

În aspectul străzilor, ele nu au distonat cu construcțiile înconjurătoare; fortificațiile bisericilor erau relativ joase, legînd din punct de vedere plastic edificiile de cult de clădirile din jur. De altfel și acestea au fost în parte mai mari ca înainte. Primăria veche, construită în stilul renașterii și casa cămărașului sali-

¹⁰⁵ Pentru atestările documentare vezi D. Csánki, *op. cit.*, vol. V, p. 684.

¹⁰⁶ F. Schuller—Libloy, *Siebenbürgische Rechtsgeschichte*, vol. I, Sibiu, 1855, p. 450.

¹⁰⁷ B. Orbán, *Torda ...*, p. 268.

¹⁰⁸ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 17.

¹⁰⁹ B. Orbán, *Torda ...*, p. 143—144 și 146.

¹¹⁰ D. Csánki, *op. cit.*, vol. I, p. 684; vezi și B. Orbán, *Torda ...*, p. 109.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Idem*, p. 107 resp. 1451.

¹¹³ *Idem*, p. 366.

¹¹⁴ *Idem*, p. 330—335; C. Mureșan, *op. cit.*, p. 24.

¹¹⁵ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 522—523 și 547—548.

¹¹⁶ B. Orbán, *Torda ...*, p. 85, 106 și 327—328.

nelor, ridicată în mai multe etape începînd de la sfîrşitul secolului al XV-lea¹¹⁷, sînt clădiri cu etaj. Alte edificii mari au fost executate pentru familiile nobiliare Wesselényi, Mikó, Bethlen, Csipkés, Naláczi, Korda etc¹¹⁸; ele erau mici palate, amplasate în dreptul pieţii Tîrgului (piaţa Republicii) şi folosite ca reşedinţe de iarnă. În plus localnicii înstăriţi şi-au ridicat — ca şi în alte localităţi transilvănene — „case arătoase de piatră”¹¹⁹, situate, fireşte, doar în centrul oraşului. La marginea lui au existat în schimb şi pe mai departe locuinţe de lemn şi chiar semibordeie¹²⁰.

Geneza oraşului fiind rezultatul unor procese foarte diferite, reflectă o serie de realităţi economice, sociale şi politice din trecutul Transilvaniei. Localitatea, încheagată în decursul evului mediu din mai multe nuclee, iniţial independente, datorită experienţei şi capacităţii organizatorice şi de creaţie a multor generaţii, a devenit o urbe unitară, cu mare valoare estetică.

PAUL NIEDERMAIER

THORENBURG. DIE STÄDTEBAULICHE ENTWICKLUNG EINES BERGWERKSORTES BIS ZUM 17. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Auf der Stelle von Thorenburg befand sich zuerst eine dakische Siedlung und dann eine römische Stadt; auch aus der Völkerwanderungszeit stammen zahlreiche archäologische Funde, aber die Formen der früheren Ortschaften haben keinen Einfluß auf die städtebauliche Entwicklung der späteren Stadt ausgeübt.

Der erste urkundliche Hinweis auf das Bestehen des Ortes stammt aus dem Jahr 1075. Aus ihm ist ersichtlich, daß in Thorenburg schon Salz abgebaut wurde und in seiner Nähe eine bedeutende Burg stand. Im Parzellengefüge der Ortschaft (Abb. 1) lassen sich Spuren einer Siedlung aus dem 11. und der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts jedoch nicht mit voller Sicherheit feststellen; möglicherweise entstanden in dieser Zeit kleine, annähernd quadratische Parzellen im Südostteil der jetzigen Stadt.

Um das Jahr 1200 bestanden im Weichbild der Ortschaft schon mehrere Siedlungen, die für ihre weitere städtebauliche Entwicklung eine entscheidende Rolle spielen sollten (Abb. 2). Die ersten Parzellenreihen hatten sich im südlich gelegenen Egyhazfalva und in Alt-Thorenburg herausgebildet, wo die Häuserzeile sogar schon zwei Baublöcke umfaßte, die möglicherweise in drei bedeutenderen Ausbaustadien angelegt wurden. Szentmiklos, eine dritte, im Süden der heutigen Stadt gelegene Siedlung, wurde später zur Wüstung, doch gehörte schon im 12. Jahrhundert eine Kapelle zu ihr.

Nach einer urkundlichen Erwähnung gab es in Egyhazfalva 1230 schon einen Straßenmarkt, in dessen Mitte eine Kirche stand (Abb. 3). Alt-Thorenburg, das um die gleiche Zeit schon als „civitas“ bezeichnet wurde, bestand noch immer aus einer einzigen Parzellenreihe. Zwischen dieser und dem Rakosch-Bach lag ein größerer Freiraum, der vermutlich, wie die danebenliegenden Parzellengruppen, von stärkeren Begrenzungselementen umgeben gewesen ist; der Friedhof mit ei-

¹¹⁷ C. Mureşan, *op. cit.*, p. 24—25.

¹¹⁸ B. Orbán, *Torda* ..., p. 169 şi 319.

¹¹⁹ *Călători străini* ..., vol. II, p. 345—346.

¹²⁰ Vezi şi Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 36—38.

nem Kultbau teilte den verhältnismäßig langen Raum in zwei Teile. Außerdem war in Szentmiklos um die Mitte des 13. Jahrhunderts wahrscheinlich schon eine kleine Burg vorhanden.

Die Siedlungen, die unter dem Mongoleneinfall anscheinend nicht besonders zu leiden gehabt hatten, wuchsen zwischen 1242 und 1300 — auch als Folge neuer Ansiedlungen — stark an, und zwar von 70—80 Familien auf 210—260. Im Lauf dieser Entwicklung entstand in Alt-Thorenburg gegenüber der alten eine zweite Parzellenreihe und zwischen diesen, südlich des Friedhofs und der Kirche, ein Straßenmarkt (Abb. 4). In die neue Zeile wurde auch das Ordenshaus einer damals gegründeten Kreuzritterniederlassung eingegliedert. Ein Dorf, das zu dieser Niederlassung gehörte, entstand abseits auf der gegenüberliegenden Seite des Rakosch-Baches. In seiner unmittelbaren Nähe wurden auch Parzellen angelegt, die zu Egyhazfalva gehörten. In die gleiche Zeit fällt die Gründung von Neu-Thorenburg, und zwar entstanden hier nacheinander zwei Zeilen.

Die erste Hälfte des 14. Jahrhunderts stellte eine Blütezeit der Stadt dar. Weil diese um 1350 schon von 400—550 Familien bewohnt war, sind die parzellierten Flächen wesentlich erweitert worden (Abb. 5). In Alt-Thorenburg entstanden seitlich der schon besetzten Fläche weitere zwei Parzellenreihen; nachher breitete sich die Siedlung ausschließlich jenseits des Rakosch-Baches aus. Dadurch wuchs sie mit dem Dorf der Kreuzritter zusammen und dieses seinerseits immer enger mit Egyhazfalva, so daß der Ort einen sehr geschlossenen Umriß erhielt. Innerhalb der Ortschaft gab es drei wichtige Längsstraßen, die durch unbedeutende Querstraßen verbunden waren. Die mittlere Straße war am breitesten, und dort standen außer Holzhäusern und Erdhütten auch drei wichtige gemauerte Kirchen. In dem noch immer räumlich abgesonderten Neu-Thorenburg bildete sich zuerst ein viereckiger Marktplatz heraus und dann wurde der Ort südwärts erweitert.

Da Thorenburg 1552 beiläufig 750 Steuerzahler besaß, ist es nach einem vorhergehenden zeitweiligen Rückgang wieder stark angewachsen, und zwar wohl zwischen 1400 und 1450. Damals wuchsen zunächst Alt- und Neu-Thorenburg zusammen und der Stadtteil links des Rakosch-Bachs erhielt ungefähr seine spätere Ausdehnung (Abb. 6). Entlang der Stadtgrenze gab es aber keine Ringmauer, nur die großen neu erbauten Kirchen waren mit stärkeren Wehranlagen umgeben.

Seit der Mitte des 15. Jahrhunderts verlor die Ortschaft an Bedeutung; sie wurde nicht mehr als „civitas“, sondern nur noch als „oppidum“ betrachtet und eine Entwicklung gab es nur noch in architektonischer Hinsicht: die Arbeiten an den Kirchenburgen wurden fortgeführt und einige gemauerte, teils stockhohe Häuser errichtet.

Fig. 1 — Parcelarea localității în jurul anului 1880 (în perimetrul din anii 1769—1773).
 1 — Piața Steluței, 2 — Piața Republicii, 3 — Str. A. Iancu, 4 — Str. A. Mureșan,
 5 — Str. Velicov, 6 — Str. S. Bărnăuțiu, 7 — Str. A. I. Cuza, 8 — Str. Barbu Lăutaru,
 9 — Str. A. Sever, 10 — Str. Gh. Lazăr, 11 — Str. Dr. I. Rațiu, 12 — Str. Gh. Barițiu,
 13 — Str. A. Vlaicu, 14 — Str. Libertății, 15 — Str. Mărășești, 16 — Str. Sirenei, 17 —
 Str. N. Vlahuțiu, 18 — Str. I. Creangă, 19 — Str. Gh. Șincai, 20 — Str. I. Moldovan,
 21 — Str. Gelu, 22 — Str. Micșunelelor, 23 — Str. Mircea cel Bătrîn, 24 — Str. B. P. Haj-
 deu, 25 — Str. Șuluțiu, 26 — Str. Castanilor, 27 — Str. Șt. O. Iosif, 28 — Str. Dealului,
 29 — Str. Marinescu, 30 — Str. N. Iorga, 31 — Str. Punții, 32 — Str. Alunișului, 33 —
 Str. Roșiori, 34 — Str. Corvin, 35 — Str. Petalelor, 36 — Str. Decebal, 37 — Str. Tunel,
 38 — Str. Salinelor, 39 — Str. Brîncoveanu, 40 — Str. Crișan, 41 — Str. Horea, 42 —
 Str. Cloșca. 43 — Str. Oltului, 44 — Str. Traian, 45 — Str. V. Alecsandri, 46 — Str. Albi-
 nei, 47 — Str. Bicazului, 48 — Str. M. Eminescu, 49 — Str. Fărcășan, 50 — Str. Arge-
 șului, 51 — Str. Gh. Coșbuc, 52 — Str. A. Bunea, 53 — Str. Th. Aman, 54 — Str. E. Varga,
 55 — Str. Războieni.

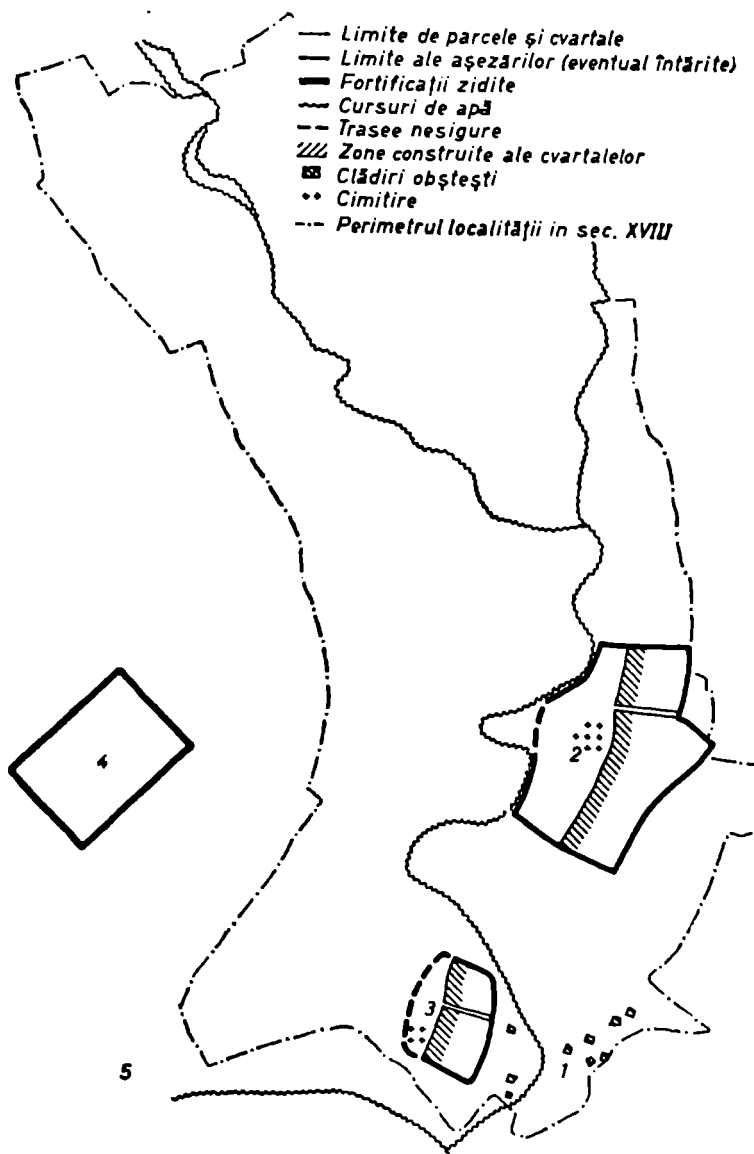

Fig. 2 — Situația aproximativă în jurul anului 1200.

1 — posibilă așezare timpurie, 2 — Turda Veche, 3 — Satul Bisericii (formă posibilă),
 4 — Cetatea Saxonia cu o eventuală așezare timpurie, 5 — satul Sf. Nicolae.

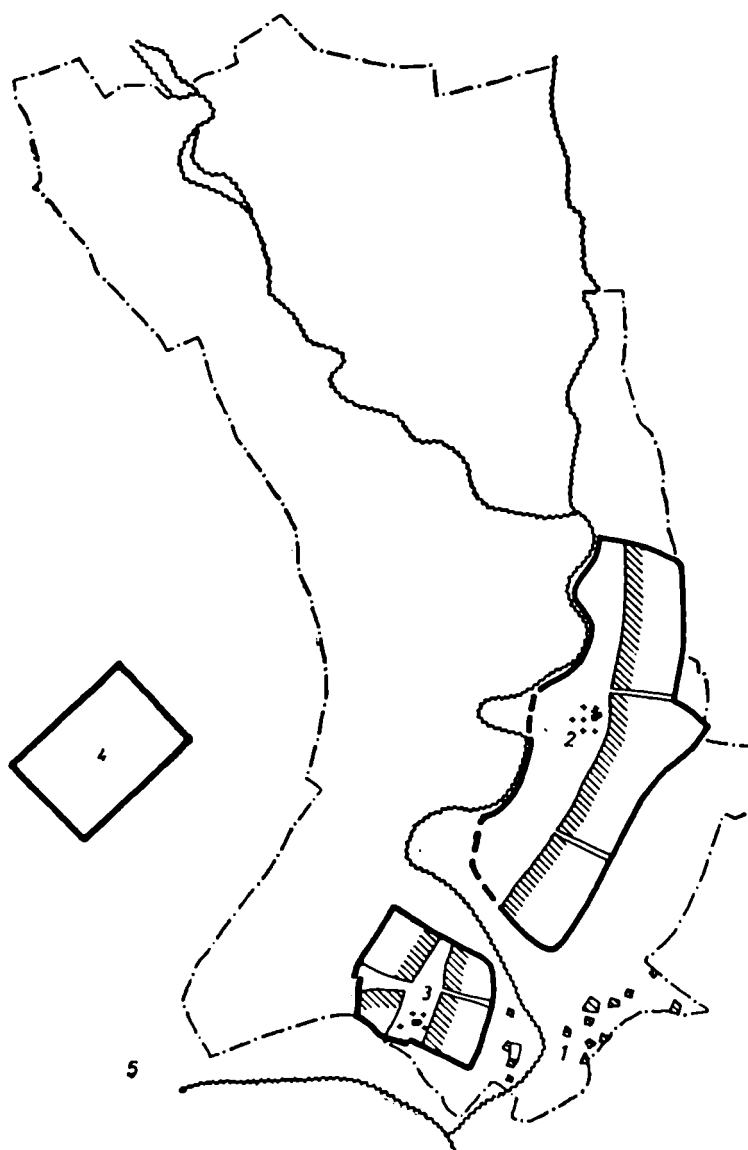

Fig. 3 — Situația aproximativă în jurul anului 1240.

1 — posibilă așezare timpurie, 2 — Turda Veche, 3 — Satul Bisericii, 4 — Cetatea Saxo-
nya, 5 — satul Sf. Nicolae.

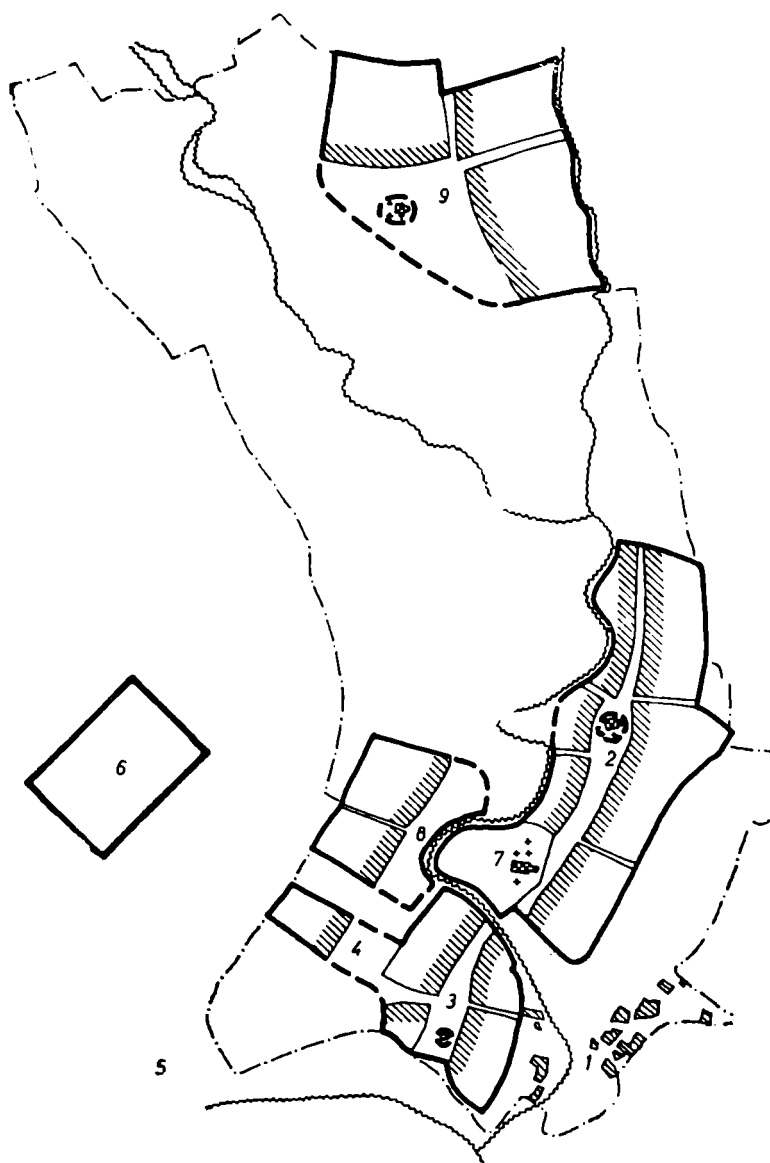

Fig. 4 — Situația aproximativă în jurul anului 1300.

1 — posibilă așezare timpurie, 2 — Turda Veche, 3 — Satul Bisericii, 4 — probabilă extindere a Satului Bisericii, 5 — satul Sf. Nicolae, 6 — Cetatea Saxonya, 7 — Casa Cruciaților, 8 — Satul Cruciaților, 9 — Turda Nouă.

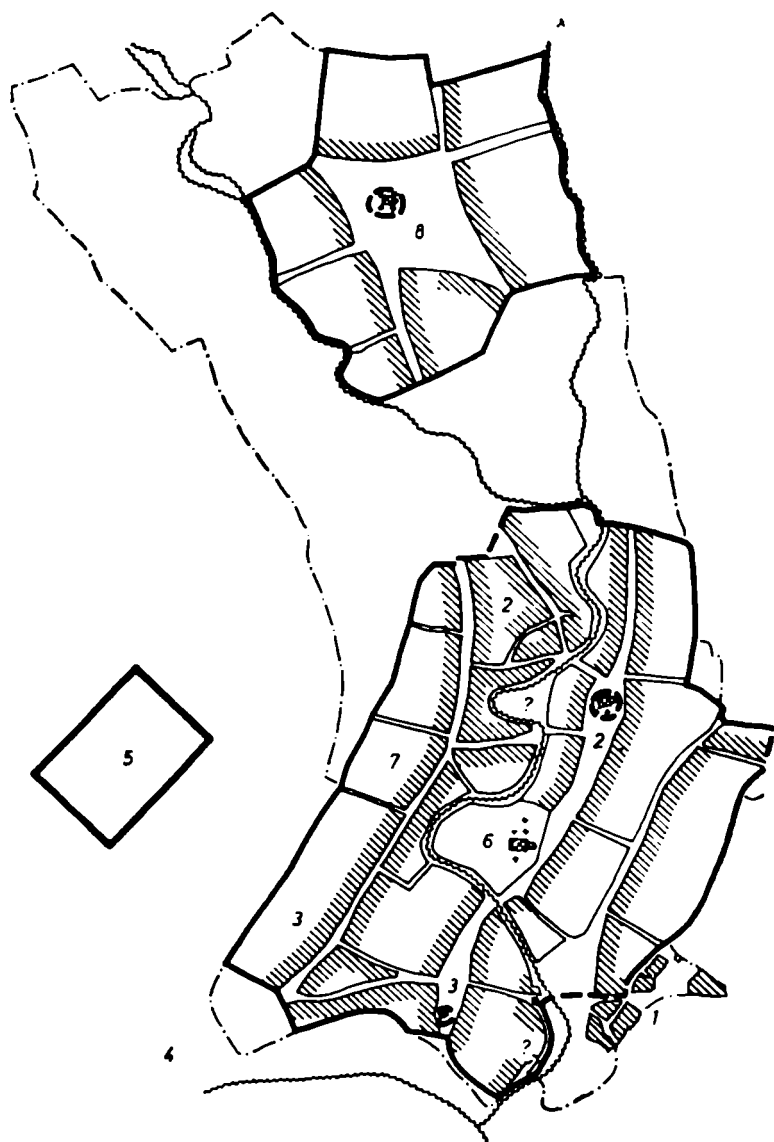

Fig. 5 — Situația aproximativă în jurul anului 1350.

1 — posibilă așezare timpurie, 2 — Turda Veche, 3 — Satul Bisericii, 4 — satul Sf. Nicolae, 5 — Cetatea Saxony, 6 — Casa Cruciaților, 7 — satul Cruciaților, 8 — Turda Nouă.

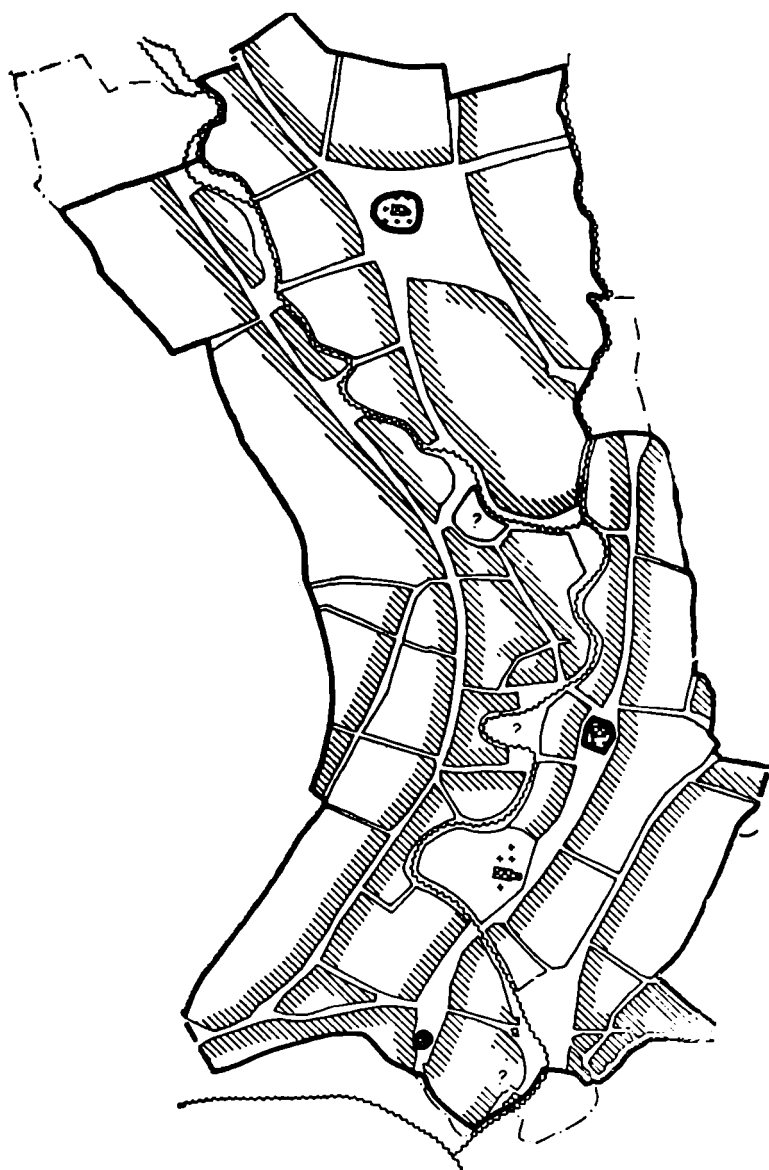

Fig. 6 — Situația aproximativă în jurul anului 1450.

Fig. 7 — Turda între anii 1769—1773 (ridicarea Iosefină).